

Bevezető

A nemzetközileg ismert „sztárelemzőt” és társadalomtudományi bestsellerszerzőt gyakran bírálják azzal, hogy „népszerű államtanának” alapvetései és tételei túl gyorsan cserélődnek. Az elemzők jelentős része ezzel együtt máris a fukuyamai életmű magnum opusaként aposztrofálta a könyvet. A szerző korábbi – ismertségét megalapozó – tételét sokak szerint ma már képtelenség tartani, hiszen a keleti blokk összeomlásával – mint látjuk – a történelem nem ért véget. A kötet mégis arra enged következtetni, hogy a 2014-re tervezett második kötetben a szerző továbbra is a modern állam fejlődésének csúcscaként fogja ábrázolni a liberális demokráciát.

A kötetben Fukuyama egy alternatív politikai fejlődés-elméletet kívánt megfogalmazni, mely képes több tízezer év társadalmi és politikai fejlődését megmagyarázni, de mégsem túl absztrakt, mint a közgazdászok elméletei, és nem is túl partikuláris, ami a szerző szerint gyakori hibája a történészeknek és antropológusoknak. A mű evolucionista történelemszemlélete erős, ami a szerző közismerten (neo)konzervatív elkötelezettségének jele, liberális ihletésű intézmény-orientáltsággal párosul. A politikai fejlődést az államépítés, a joguralom és a kormányzati felelősség hármasság fogalomrendszerén keresztül vizsgálja, de éppúgy támadja a hagyományos angol-szász „whig” történetírást, ahogy a klasszikus modernizáció elméletet és a neoklasszikus közgazdaságtan racionális emberképét is.

A kétkötetesre tervezett vállalkozás első része a neolitikumtól a francia forradalomig tárgyalja az emberiség állam- és társadalomszervezési fejlődését, módszertanát tekintve pedig felhasználja a történelmi szociológia, az összehasonlító antropológia, az evolúciós pszichológia, a biológia, a jog- és történettudomány, valamint a vallás- és gazdaságtörténet eredményeit is.

Emberkép, vallás, alapértelemezett patrionalizmus

A mű kiindulópontja és egyben leginkább figyelemreméltó eleme a szerző emberképe. Fukuyama szerint az *individualizmus* – ami interpretációjában Hobbes, Locke és Rousseau elméletének közös keresztmetszete – valójában nem része sem általában az élőlények, sem a természeti ember attitűdjének. Vagyis inkább tekinthető egy olyan *felvett viselkedésformának*, ami a már kifejlett politikai-társadalmi környezethez köthető. Érvelését a természetben megfigyelhető együttműködési stratégiákra – a rokonválasztásra, a reciprok altruizmusra, illetve az emberrel 99 százalékban közös génállományú csimpánzok társas viselkedésmintáira⁵⁰ – alapozza, ezzel hangsúlyozva a *homo sapiens sapiens* kooperatív de erőszakra hajlamos alaptermészetét. Magát az emberi felemelkedést is annak az *evolúciós nyomásnak* tulajdonítja, amely kialakította a társas érintkezés során ismétlődő foglydilemmák megoldásához szükséges kognitív és absztrakciós képességeket fajunkban. Ebben a versenyben az a csoport lett a nyertes, amelyben az egyedek a kognitív tudáskészletük révén szervezettebb társadalmi szerveződést tudtak felmutatni. Ebből Fukuyama szerint az is következett, hogy a *családnak és barátoknak való kedvezés* mélyen, biológiailag kódolt módon gyökerezik az emberi természetben. S bár a bonyolultabb szervezetek meritokratikus kiválasztást követelnek meg, de ez a fentiek miatt több szempontból is természetellenes, s ha rendszerek csődöt mondanak, az emberek a társas lét egy korábbi formájához térnek vissza. Ez az alapja annak a jelenségnek, amit a szerző *patrimonializmusnak* nevez, és a politikai fejlődés egyik alapmotívumaként jelöl meg. A könyv a vallás értelmét sem a klasszikus „világmagyarázó” funkcióban találja meg, hanem abban a játékelméletek által hangsúlyozott összefüggésben, mely szerint a nagyobb csoportokban a kollektív

Megjegyzés [j1]: Kedves András!
A hivatkozásokat kérem lábjegyzetbe vinye le, a JÁP arculata miatt kérem ezt.

⁴⁹ *Nemzeti Közszoigálati Egyetem, doktorandusz*

⁵⁰ Fukuyama: i.m. (magyar kiadás)54-58 o. A magyar kiadás alapján megadom azokat a fontosabb szöveghelyeket, amelyek alapján az érdeklődő olvasó viszonylag gyorsan tájékozódhat a meglehetősen terjedelmes és bonyolult gondolatvezetésű kötetben.

cselekvés szükségszerűen ellehetetlenül, amikor elszaporodik a rövid távon rentábilisabb ún. potyautas magatartás. Elmélete szerint a vallás transzcendens, jutalmazó és büntető befolyása nélkül egyetlen nagyobb közösség sem lett volna fenntartható⁵¹. Ugyanakkor a szerző szerint az emberek erős hajlandóságot mutatnak az érzelmi alapú normakövetésre is, tehát hajlamosak arra, hogy a mentális modelljeiket és a szabályaikat belső értékkel ruházzák fel, és még a megváltozott körülmények dacára is ragaszkodjanak hozzájuk. Ez magyarázza szerinte, hogy a politikai fejlődés legtöbbször nem fokozatos és lineáris, illetve sokszor kísérik kataklizma-szerű összeomlások.

Horda, törzs, államkeletkezés

A fejlődéstörténet epizodikus tárgyalását Fukuyama is a *szegmentális társadalmakkal* kezdi. Ebben az – Emile Durkheim nyomán kidolgozott – modellben a közösségek önellátók, egyenrangúak, tehát centralizált politikai struktúrával még nem rendelkeznek. A csoportok között az exogámián kívül nincs kapcsolat, a rendszer csak további önálló szegmensek létrejöttével, extenzív módon képes növekedni. A törzsi szervezet viszont már egyértelműen politikai, azaz mesterséges képződménynek tekinthető, amelyben a vallás és a rokonság még szoros összefüggésben áll. A csoportok a – néhány generációval korábban élt – közös Őstől származtatják magukat, őt is imádják. A vezetőket csoport-konzensus juttatja hatalomra, akiknek kényszerítő erejük nincsen, helyzetük leginkább a weberi karizmatikus vezető képének felel meg. A kikényszeríthetőség hiánya miatt az igazságszolgáltatás is önségély és családok közti alku kérdése. A törzsben nem ismerik a magántulajdont, a föld haszonélvezete a közösség már elhalt, éppen élő, és még meg nem született tagjait együttesen illeti meg, elidegeníthetősége pedig e keretek között értelmezhetetlen. Ez a vallási alapú rokoni összetartás már lényegesen nagyobb katonai erőt képes mozgósítani, mint a szegmentális konstellációk. A mű ebben a kapacitásnövekedésben jelöli meg a törzsi szervezet létrejöttének okát is.

A *Leviatán eljövetele* című fejezetben érkezik az első államok létrejöttének tárgyalásához. Fukuyama a szerződéselméletek klasszikus, sőt ma már régimódi magyarázatát éppúgy elveti, ahogy Elman Service korszerűnek mondható, mára uralkodónak tekinthető „kooperációs” elméletét.⁵² Vehemensen támadja Karl Wittfogel „hidraulikus” (öntözéses) elméletét is,⁵³ noha annak majd minden tényezőjét maga is szükségesnek tartja. Ilyen szükséges államalkotó-államkeletkezési feltételek: a népsűrűség- és termelésnövekedés, a földrajzilag egységes terület (pl. egy alluviális síkság), de ide tartozik a környezeti körülhatároltság elmélete is.⁵⁴

A gazdasági és technikai fejlődés egy adott pontján szükségképpen előálló szervezési kényszer Fukuyama szerint egyszerűen elégtelen magyarázat az állam létrejöttére. De azt ő is elismeri, hogy bizonyos területeken (Afrika egyes részei, Óceánia, Afganisztán) pontosan azért nem találunk a kezdetekben államiságot, mert a földrajzi feltételek (izoláció, terméketlenség) nem tesznek lehetővé termelő tevékenységet. Érvelésében fellelhető az a gondolat, amit az Európaiak Franz Oppenheimer államszociológiájából ismernek. Eszerint egy idegen hódító törzs termelésre kényszerítő, leigázó ereje is hozhat létre államot. Tehát a külső erőszaktól való félelem vagy a törzsi vezető karizmatikus, vallási hatalma államalkotó tényező lehet elmélete szerint. Ez a Ludwig Gumplowicz „konfliktusos” államkeletkezési elméletéhez közelítő álláspont persze nem meglepő a fentebb vázolt emberkép és a

⁵¹Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 64. o.

⁵² Elman R. Service: *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. 2d ed. New York, Random House, 1971. Service más, Fukuyama által nem hivatkozott művei köréből az államkeletkezési elméletét illetően lásd *Origins of the State and Civilisation. The Processes of Cultural Evolution*. New York, Norton, 1975 (németül: *Ursprünge des Staates und der Zivilisation*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1977), E. R. Service. – M. D. Sahlins – E. R. Wolf.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth, 1973, valamint az általa szerkesztett gyűjteményes kötetet: *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*. Szerk.: Elman Service. Philadelphia, Institute for the Study of Human Issues, 1978.

⁵³ Lásd Karl Wittfogel: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale University Press, 1957.

⁵⁴ Az újabb államelméleti szakirodalomban ezt Robert L. Carneiro fejtette ki: lásd például az „A Theory of the Origin of the State” című írását: *Science*. 1970/169. 733-738. oldal.

konfliktusalapú fejlődésmélelet ismeretében. Végül Fukuyama arra az álláspontra helyezkedik, hogy az állam keletkezése során túl sok az egymással kölcsönhatásban álló tényező. Ezért nem lehetséges olyan erős és predikatív elméletet felállítása, amely megmagyarázná, hogy mikor és hogyan jöttek létre államok. Ugyanakkor kérdésként teszi fel, hogy mennyire érdemes egy „ilyen elmélettel bajlódni,⁵⁵ elvégre a világban a legtöbb állam versengő, nem pedig eredeti államalapítás eredményeként jött létre”.⁵⁶

Ókori Kína, India

Miképpen a törzset is háborús célok hívták életre, úgy a ókori kínai állam is a „szűnni nem akaró háborúnak” köszönheti létrejöttét az elmélet szerint. A hadsereg finanszírozási szükséglete pedig megnövelte a meritokratikus kiválasztású, polgári közigazgatás szükségességét. *Kínában* a vallás sohasem gyakorolt olyan egyetemes joghatóságot, – ami konkurálhatott volna a politikai hatalommal – mint a keresztény egyház Európában. Így a kínai fejlődés sajátossága lett, hogy bár a Csin birodalom a Max Weber-i értelemben vett modern állam majd minden jegyét magán viselte, a hatalmát sem a joguralom, sem az uralkodói felelősség nem korlátozta. A kínai politika alapértelmezett állapota a koraérett, központosított, bürokratikus állam lett, amelyet időnként patrimonialis széthúzás váltott fel. Fukuyama szerint egy alapvetően protototalista rendszerről beszélhetünk, amit a lázadások autoriter rendszerré szelídítettek.

India ehhez képest a gyenge állam és erős társadalom ellentéttel jellemezhető. Mivel a terület nem volt kitéve a kínaihoz mérhető állandó háborús fenyegetettségnek, így decentralizált, szegmentális, autarktikus kisközösségek (önkormányzatok) alakulhattak ki. Ez nem tette lehetővé a relatív gyenge központi hatalom részére a nagyarányú katonai mozgósítást, és a harc így egy kis létszámú arisztokrata réteg elfoglaltsága lett, és Európához hasonlóan a hatalom megosztott maradt. Így az uralkodó felett érdemi kontroll alakulhatott ki. Talán ez az oka annak, hogy Indiában a jog sem a politikai hatalomból, hanem a vallási rituálékból jött létre. Bár a brahmanák osztálya nem hozott létre szervezett egyházat, de az államtól független erkölcsi tekintélyük mégis megkérdőjelezhetetlenné vált. A társadalmat meghatározó vallási törvényeket írásba foglalták, így korlátozva az uralkodó hatalmát. A szerző ebben a joguralom csíráját véli felfedezni, bár ez csak a jog uralmának teljes pozitívista leredukálása esetén állítható.

Európa és az abszolutizmus változatai

A középkori Európában – sajátos módon – a társadalmi fejlődés megelőzte a politikai fejlődést, egy sokkal szabadabb, individuális tulajdonjogot is létrehozva⁵⁷. Ráadásul Európában a hatalom szélsőségesen megosztott képet mutatott, ami az egyháznak óriási mozgásteret biztosított. Az investitúra-harcot követően az államok a világi politika terén ugyan autonómiát nyertek a szakrális hatalomtól, de az egyház, létrehozva egy szisztematikus kánonjogot, a hatalom legitimáló szerepét továbbra is magának vindikálta. Ezért Fukuyama a joguralom gyökereit – egyházi alapon – Európában a XII. századtól eredezteti.⁵⁸ Ráadásul a korlátozott politikai hatalom mellett a joguralom másik kritériuma (ti. a jogok, a szerződések feltétlen tisztelete) is kimutatható a korban, hiszen az uralkodók nem sajátíthatták ki csak úgy (mint pl. Kínában) az elitek tulajdonát, mivel az ugyanarra a feudális szerződési jogra épült, amin saját hatalmuk is nyugodott.

Sajátos elgondolás, hogy Fukuyama szerint az európai középkori államok legitimitása és tekintélye az igazságszolgáltatási tevékenységen nyugodott. De abban azért egyetért a meghatározó szakirodalommal, hogy az abszolutizmus kora újkori kialakulása a katonai mozgósításhoz szükséges

⁵⁵Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 136. o.

⁵⁶ Az „eredeti államalapítás” Fukuyama szóhasználatában többé-kevésbé megfelel a Georg Jellinek óta „elsődleges államkeletkezésnek” nevezett fogalomnak. A „versengő államalapítás” csak már létező és domináns állami környezetben képzelhető el, tehát a szerző vélhetően a „másodlagos államkeletkezés” kifejezéshez hasonló értelemben használja.

⁵⁷Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 427. o.

⁵⁸Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 356-358. o.

fiskális szükségletekkel függött össze.⁵⁹ A „nincs adózás képviselő nélkül” elvét általánosnak ítéli a korban, így az európai történelem a XV-XIX. század közötti szakaszát a központosítani kényszerülő államok és a nekik ellenálló társadalmi csoportok (rendek) közötti harc történetének fogja fel. Ahol a csoportok gyengék és szervezetlenek voltak (Spanyolország, Franciaország), vagy az állam kooptálta őket más társadalmi csoportoktól való erőforrás-elvonásra (Oroszország), ott abszolutista államok jöttek létre. Ahol az ellenállók olyan szervezetek voltak, hogy a központi kormányzat nem tudott felettük uralkodni, gyenge abszolutizmus jött létre (Lengyelország, Magyarország). Ahol az állam és az ellenálló csoportok között nagyobb volt az egyensúly, ott felelős kormányzat alakult ki (Anglia, Dánia). Ebben a felfogásban a középkori, kora újkori magyar állam tipikus példája a relatív gyenge királyi hatalom és a túl erős politikai társadalom között feszülő problematikának. Bár a központi kormányzat hatalmát sikerült alkotmányos korlátok közé szorítani, de a társadalom elitszereplőinek túlzottan homogén és *status quora* törekvő álláspontja megakadályozta a kormányzati felelősség kialakulását, s ez decentralizált, oligarchikus uralmat eredményezett (4⁶⁰). Fukuyama szerint az *Aranybulla* kiadását követő három évszázadban a magyar rendeknek annyira sikerült meggyengíteni a király hatalmát, hogy annak Mohács egyenes következménye volt.

Az kétségtelen, hogy a partikuláris rendi érdekek túlzott hangsúlya, gátat képzett mindenfajta össztársadalmi szolidaritás előtt, ami az országot és így egyúttal a királyi hatalmat is gyengítette. De nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a geopolitikai körülményt sem, hogy a Magyar Királyság testébe két katonai expanzió ékje is belefűrődött (Tatárjárás, Oszmán betörés) a korban, amiknek egy lényegesen központosítottabb monarchia sem tudott volna ellenállni.

Összegzés

Az elmélet alternatívát az a sokakat minden bizonnyal meglepő állítás adja, miszerint a joguralom a középkori Európában, a Közel-Keleten és Indiában már a modernitás kezdete előtt létezett. Ezzel szemben Kínában a centralizált modern állam korai megjelenése ellehetetlenítette, a Közel-Keleten pedig a törzsi széthúzás és a rabszolga-katonaság hosszútávú fenntarthatatlansága megsemmisítette a joguralom csíráit is. Európában az államépítés megkésettége jótékony hatást gyakorolt a joguralomra, és így áttételesen a kormányzati felelősség kialakulására is. Ezek kétségtelenül elgondolkodásra késztető gondolatok. Az elmélet nagyívű célkitűzése bár impozáns, de a feladat részben megoldatlan maradt. Az államtani diskurzusok örök kérdéseinek megoldását nyilván nem várhatjuk el egyetlen szerzőtől sem. De a teljes politikai fejlődést magyarázni kívánó elmélet esetében komoly hiányosságnak tűnik, ha a szerző lemond mind az elsődleges államkeletkezés, mind a modern állam létrejöttének predikatív meghatározásáról.⁶¹ A könyv állításai a modern állam, a joguralom és a kormányzati felelősség terminusait olyan mértékben általánosítják, ami már-már használhatóságukat veszélyezteti. Mintha Fukuyama nem mindig tartaná szem előtt, hogy ezek a fogalmak az intézményi, normatív és eljárás kontextust konjunktív módon igénylik, különben csak szavak maradnak, amik egy vitatható prekonceptiót szolgálnak.

Megjegyzés [j2]: Kedves András! Bihari tanár úrral azt kérnénk, hogy az utolsó bekezdésben az Ön által megfogalmazott állásfoglalást határozottabban fejtsse ki.

⁵⁹Fukuyama : i.m. (magyar kiadás)436. o.

⁶⁰Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 498-499. o.

⁶¹Fukuyama: i.m. (magyar kiadás) 433. o.